

Taalverandering in die Afrikaanse vertalings van die Evangelie van Markus¹

Language change in the Afrikaans translations of the Gospel of Mark

C JAC CONRADIE

Departement Tale, Kultuurstudies en Toegepaste Linguistiek

(LanCSAL)

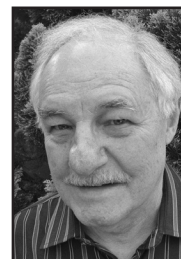
Skool vir Tale

Fakulteit Geesteswetenskappe

Universiteit van Johannesburg

Suid-Afrika

E-pos: jacc@uj.ac.za

Jac Conradie

JAC CONRADIE is emeritus professor van die Universiteit van Johannesburg (UJ), waar hy tans nog in tydelike hoedanigheid in die Departement Tale, Kultuurstudies en Toegepaste Linguistiek (LanCSAL) doseer. Hy is ook navorsingsgenoot in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan UJ. Sy spesialiteitsrigtings is die Afrikaanse taalgeskiedenis (met inbegrip van Nederlands, asook Oudnoors en Goties), sintaksis en verskynsels soos modaliteit en ikonisiteit. Hy is 'n Nasionale Navorsingstigting-gegradeerde navorser en medewerker aan Taalportaal vir die Virtuele Instituut vir Afrikaans. Hy het ook as Afrikaanse taalkundige meegewerk aan die 2020-vertaling van die Afrikaanse Bybel.

JAC CONRADIE is an emeritus professor of the University of Johannesburg (UJ), where he is still teaching in a temporary capacity in the Department of Languages, Cultural Studies and Applied Linguistics (LanCSAL). He is also a research associate in the UJ Faculty of Humanities. His areas of specialisation are Afrikaans Language History (including Dutch, as well as Old Norse and Gothic), syntax and phenomena such as modality and iconicity. He is a National Research Foundation rated researcher and contributor to the Taalportaal project for the Virtual Institute for Afrikaans. He was a member of the editorial committee of the 2020 translation of the Bible in Afrikaans.

ABSTRACT

Language change in the Afrikaans translations of the Gospel of Mark

Seven Afrikaans translations of the Gospel according to Mark are compared in order to determine to what extent they reflect the development of Afrikaans during the past century or more. The method employed is to identify sections of the text that seem amenable to comparison in the various translations, with due regard to the fact that the translations are not representations of one another and that there are underlying diverse theoretical approaches and implicit ideals.

¹ Hiermee bedank ek graag die anonieme keurders vir waardevolle wenke; die dwalings bly my eie.

Datums:

Ontvang: 2020-04-19

Goedgekeur: 2020-08-18

Gepubliseer: Desember 2020

The following translations are compared: (i) Die Evangelie volgens die beskrywing van Markus (the Gospel according to Mark) (CP Hoogenhout) (V1878); (ii) Di Evangeli follens Markus (the Gospel according to Mark) (SJ du Toit and collaborators) (V1908); (iii) Die Vier Evangelië en die Psalme (The Four Gospels and the Psalms) (V1922); (iv) the 1933 translation of the Bible (the first official translation of the entire Bible) (V1933); (v) the revised edition of the last-mentioned (V1953); (vi) the Nuwe Vertaling (New Translation) (V1983), and (vii) Die Nuwe Testament en Psalms, 'n Direkte Vertaling (The New Testament and Psalms, a Direct Translation) (V2014)

The phenomena that are subject to change are discussed under the following headings: (1) Adjectival and nominal morphology, (2) Pronominal forms of address, (3) Verbal morphology, (4) Selected verbal constructions, (5) Selected non-verbal constructions and (6) Selected lexical items.

(1) Adjectival and nominal morphology

The -e ending of a number of attributive adjectives is dropped from one translation to another, but the change does not occur at the same time in all adjectives nor does the change occur in every adjective. On the one hand, for instance, the -e of ou(w)e “old” is dropped from V1922 onwards, but on the other hand that of dowe “deaf” is maintained in all translations (as it is in present-day language). Derived nominals such as skrifgeleerde “scribe(s)”, which also served as plural in the earliest translations, had the plural -s added from V1922 onwards.

(2) Pronominal forms of address

The old form gy “you” (singular or plural), which was used in the Cape until the late 18th century (Ponelis 1993:207), occurs only in V1878 and V1922. In all translations but V1908 and V1922 both the familiar forms of address, e.g. the 2nd person pronominals jy “you” (subject form, singular), jou “you/your” (object/possessive form, singular) and julle “you/your” (personal/possessive form, plural), and formal u “you” (singular, plural and possessive) are used. V1908 uses informal jy/jou in all contexts, and V1922 uses formal u in all contexts.

(3) Verbal morphology

In verbs such as sterf/sterwe “to die” the -we variant is generally replaced by the -f variant from one translation to another, the latter becoming the dominant form in V2014. V1983, however, shows preference for the -we variant. The early translators seem to have employed the -we forms, such as sterwe, as infinitives, e.g. hy sal sterwe “he will die”, and the -f forms as finite forms, e.g. hy sterf “he is dying”. It also seems as though Hoogenhout (V1878), in his use of verbs such as gaan “to go”, staan “to stand” and doen “to do”, reserved the -t ending for finite forms (singular as well as plural) and the imperative (e.g. hy/hulle gaat “he/they are going”; gaat heen “go forth”) and the -n ending for infinitival usage (e.g. kan gaan “can go” and om te gaan “to go”).

Het “to have” is used as imperative of the main verb hê “to have” in the oldest translations, but is later on replaced by jy/julle plus the modal verb moet, e.g. Het sout in julle self” (“Have salt in yourselves”, V1908) is replaced by “Julle moet sout in julle hê” (“You must have salt in you”) from V1933 onwards. While in Dutch the negative imperative, which expresses a prohibition, consists of the imperative form and negation, a contracted form moenie (from moet “must” and nie “not”) is used in present-day Afrikaans, e.g. “Gaan nie in die dorp nie” (“Go not into the village”) in V1922 is replaced by “Moenie in die dorp gaan ... nie” (“Must-not into the village go”) in V1933.

In the early translations, V1878 in particular, the strong or ablaut forms of the past participle, e.g. bewoge “moved”, are used in verbal function before being supplanted by regularised forms such as beweeg.

(4) Selected verbal constructions

*In a constructional change involving inter alia the expression of tense and modality, a structure such as *gelaster sal hê* “will have slandered” changed to *sal gelaster het*, with the bare infinitive *hê* “to have” being replaced by the finite auxiliary *het* “have”. This change is reflected in translations from V1922 onwards. Counter-factuality is expressed in “*kon ... aan die armes gegee gewees het*” (“could have been given to the poor”, V1933).*

*A construction employed to express wishes has evolved from the modal verb *wil* “to want/wish to” plus a dat (“that”) clause, to *wil hê* “to want to have” followed by an independent clause. The difference is reflected by “*ons wil dat U aan ons sal doen, wat ons ook mag begeer*” (“we want that You will do to us whatever we may desire”) in V1922 and “*ons wil graag hê U moet vir ons doen wat ons U gaan vra*” (literally, “we want to have You must do to us what we are going to ask (from) You”) in V1983.*

*After far-reaching preterite loss in the course of the 19th century (cf. Conradie 1998), Afrikaans has only retained was “was, were”, dag/dog “thought” and a small set of modal auxiliaries in current usage. Werd “became, was”, mog “could, might”, wis “knew” and had “had” are among the last preterites to fall into disuse. The passive auxiliary and copula werd was only used in V1908. The preterite of weet “to know”, viz. wis, was still used in V1933 but was replaced by the perfect het geweet “have known” in the revision, V1953. Mog, last used in V1908 in mog aanraak “could/ would be permitted to touch”, was replaced by its present tense form mag aanraak, or by the near synonym kon “could” in V2014: “*dat die siekes selfs net die soom ... kon aanraak*” (“that the sick could only touch the seam”).*

*Another change that is reflected in the translations since V1922 is the replacement of the “be” auxiliary by “have” with unaccusative verbs, e.g. “*Ek is nie gekom om ...*” (“I am not come to ...”), by “*Ek het nie gekom om ...*” (“I have not come to ...”).*

Owing to the demise of the auxiliary had, the preterite of het “to have”, Afrikaans lost an explicit pluperfect in the active voice. The had construction is replaced by the het perfect from V1922 onwards, occasionally supported by the adverb vroeër “earlier”.

*In earlier texts, as in the spoken language generally, the historical present is often used for narrating a series of events, e.g. “*en die koors verlaat haar en sy bedien hulle*” (Mark 1:31) (“the fever left her and she waited upon them”, NEB 70). In later translations the historical present is replaced by the perfect to an ever-increasing extent, for example (in V2014): “*die koors het haar verlaat en sy het hulle bedien*”.*

(5) Selected non-verbal constructions

The preposition van “from”, which had formed part of the passive agent, was replaced in older Dutch and Cape Dutch documents by deur “by” (literally “through”). Van was already replaced by deur in V1908.

*A typical characteristic of Afrikaans is the use of the preposition vir “for” before a direct object, as in “*Hy roep vir hom*”, literally “He calls for him”. Even though it is present in all the translations it is used excessively in V1908, particularly before personal pronouns, as in “*Wi het fer My angeraak?*” (“Who touched me?”) of V1908.*

*Nominals such as oorkant “the opposite side” and anderkant “the other side” have changed their category to become prepositions. This is already in evidence in V1878, e.g. “*van owerkant die Jordaan*” (“from the other side of the Jordan”).*

The clause-final negative particle of Afrikaans, also nie like the negative proper, is not employed in V1878, but is used consistently in all subsequent translations.

*Reduplication, which reached Afrikaans through the Malay of the slaves (cf. Raidt 1994b), was already gaining a footing in V1908: “*begin fer hulle uit te stuur twee twee*” (“begins to send them out in groups of two”).*

The merging of the non-main verb laat “to let” with the complementiser dat “that” is already in evidence in a phrase such as the following: “brenng My een penning laat Ik hom sien” of V1878 (literally, “bring me a coin let me see it”).

(6) Selected lexical items

The expression om iets kwalik te neem “to take something badly” was amended to om iemand iets kwalik te neem, “to hold something against someone” in the revision of V1953, indicating that the two expressions were probably confused.

A number of modal particles, such as tog “surely”, miskien “perhaps”, mos “as you know” and darem “still”, contribute to the pragmatics of the Afrikaans translations.

In conclusion, a few types of language change in Afrikaans that are reflected in the translations are singled out, and it is suggested that if language usage in a particular translation is not in line with that in other translations it may be due to faulty observation of general usage, and that in some translations attempts were made at grammar development and even standardisation.

KEYWORDS: attributive form, forms of address, historical language change, historical present, imperative, language variation, modal particle, negation, negative particle, perfect tense, pluperfect, past participle, preterite, reduplication, standardisation, translation, unaccusative

TREFWOORDE: attributiewe vorm, aanspreekvorm, historiese presens, historiese taalverandering, imperatief, modale partikel, negatiefpartikel, onakkusatief, ontkenning, perfektum, plusquamperfectum, voltooide deelwoord, preteritum, reduplikasie, standaardisering, taalvariasie, vertaling

OPSOMMING

’n Sewetal vertalings van die Markus-Ewangelie (in die teks aangedui deur V en die verskyningsdatum, met verdere inligting in die bibliografie) word vergelyk om na te gaan in watter mate hulle die ontwikkeling van Afrikaans in die afgelope eeu of meer weerspieël. Op die gebied van die adjektiewiese en naamwoordelike morfologie word gekyk na die verlies van die -e-uitgang van attributiewe byvoeglike naamwoorde soos *ou(w)e* en die toevoeging van ’n meervouds-s by afgeleide selfstandige naamwoorde soos *(die) arme*.

Daar word nagegaan hoe aanspreekvorme soos *gy, u, jy, jou* en *julle* in verskillende gespreksituasies gebruik word.

Die -f/-we-wisseling by werkwoorde soos *sterf/sterwe* en die -t/-n-wisseling by werkwoorde soos *gaat/gaan* word ondersoek en die funksionele verspreiding van die vorme as imperatief, persoonsvorm en infinitief nagegaan.

’n Seleksie van werkwoordelike konstruksies word ondersoek, byvoorbeeld die vervanging van *hê* deur *het* in *(die haan) sal gekraai hê/het*, die ontwikkeling van die wenskonstruksie *ons wil dat u ... na: ons wil hê u moet*, die gebruik en verlies van preteritumvorme soos *mog, werd, wis* en *had*, die vervanging van die hulpwerkwoord *is* deur *het* by onakkusatiewe werkwoorde, soos in *hulle is/het gekom*, en die vervanging van die historiese presens in verhalende gedeeltes deur die perfektum.

Niewerkwoordelike konstruksies wat aan bod kom, is onder meer die gebruik van die voorsetsel *vir* voor ’n direkte voorwerp en die negatiefpartikel of “tweede *nie*” en reduplikasie.

Twee items van leksikale aard wat bespreek word, is die moontlike verwarring tussen die uitdrukking “om iets kwalik te neem” en “om *iemand* iets kwalik te neem” en die gebruik van modale partikels soos *miskien*, *tog*, *mos* en *dare* as semantiese aanvulling van sommige gedeeltes.

INLEIDING

Sewe Afrikaanse vertalings van die Markus-Evangelie word met mekaar vergelyk om na te gaan in watter mate hulle die ontwikkeling van Afrikaans in die afgelope eeu of meer weerspieël. Die volgende vertalings (in die teks aangedui deur V en die verskyningsdatum, met verdere inligting in die bibliografie) word vergelyk:

- (i) *Die Evangelie volgens die beskrywing van Markus* (CP Hoogenhout) (V1878)
- (ii) *Di Evangeli follens Markus* (SJ du Toit en medewerkers) (V1908)
- (iii) *Die vier Evangelië en die Psalme* (V1922)
- (iv) *Die Bybel* (V1933)
- (v) *Die Bybel* (hersiene uitgawe) (V1953)
- (vi) *Nuwe vertaling* (V1983)
- (vii) *Die Nuwe Testament en Psalms: 'n Direkte Vertaling* (V2014)

Die eerste twee vertalings het nie onder die name van CP Hoogenhout en SJ du Toit, onderskeidelik, verskyn nie, maar dit was algemeen bekend dat dit hoofsaaklik hulle werk was.

Enersyds kan 'n vergelyking van verskillende Afrikaanse vertalings van die Bybel ons 'n blik gee op die geleidelike ontwikkeling en standaardisering van die taal sedert die 19de eeu, maar andersyds is die vertalings self ook boustene in die ontwikkeling en standaardisering van die taal. Omdat die vertalings nie reëlregte weergawes van mekaar is nie (behalwe die 1953-hersiening van die 1933-Bybel), is die *Die Evangelie volgens Markus* gefynkam om gedeeltes te vind wat goed vergelykbaar is met betrekking tot bepaalde verskynsels, byvoorbeeld narratiewe gedeeltes wat dit moontlik maak om die gebruik van werkwoordelike tydforme te vergelyk. Dit hou uiteraard in dat die ondersoeksresultate eksemplaries eerder as volkome verteenwoordigend sal wees.

'n Vergelyking van tekste wat volkome op mekaar pas, word verder bemoeilik deurdat vertalers en vertaalkomitees van uiteenlopende vertaalteoretiese vertrekpunte uitgegaan en soms verskillende teikengroepe in gedagte gehad het. So het CP Hoogenhout hom na bewering hoofsaaklik op die “konserwatiewe Boere-aristokrasie” gerig (vgl. Conradie 1985:471), terwyl SJ du Toit dikwels daarvan beskuldig is dat hy in sy vertalings te na aan die spreektaal probeer bly het (vgl. Conradie 1983:106). Terwyl Hoogenhout se taalgebruik veel nader aan Standaardnederlands was as die vroeë Afrikaans van dié tyd, was Du Toit – as skrywer van meer as een grammatika van Afrikaans (onder meer Du Toit 1897) – geneig om van sy taalopvattinge meganies toe te pas, byvoorbeeld dié oor aanspreekvorme en die gebruik van *vir* voor direkte voorwerpe. Ook in die latere vertalings het taal- en vertaalteorieë 'n rol: formele of informele gerigtheid, poëtiese of idiomatiese taal, dinamiese of inhoudelik direkte weergawe, en so meer – alles dinge wat taalgebruik beïnvloed en lynregte vergelyking bemoeilik.

In die bespreking word agtereenvolgens gekyk na 'n aantal morfologiese verskynsels by adjektiewe en selfstandige naamwoorde, die gebruik van voornaamwoorde as aanspreekvorme, 'n aantal werkwoordskonstruksies en tydsforme, geselekteerde nuwerkwoordelike konstruksies en enkele leksikale items.

1. ADJEKTIEWIESE EN NAAMWOORDELIKE MORFOLOGIE

Verlies van adjektiewiese slot-*e*

'n Klank wat oor 'n lang tydperk geneig is om weg te val of “af te slyt”, is die slot-*e*, foneties [ə]. Hoe en wanneer dit gebeur, hang onder meer af van die -*e* se grammatikale funksie. Raidt (1968) toon aan dat die -*e* van attributiewe adjektiewe, wat in Nederlands gedeeltelik deur woordgeslag bepaal word, in bepaalde gevalle in Afrikaans verpligtend geword het en in ander stelselmatig weggeval het. In Nederlands is dit afwesig voor 'n onsydige selfstandige naamwoord in die enkelvoud, soos *kleed*, en aanwesig voor 'n manlike selfstandige naamwoord soos *wijn* en 'n meervoud soos *klere*. Ons vind dan nou in V1878 en V1908 *ou(w)e klere*, maar in V1922 en V1933 *ou kleed*, en in V1922, V1983 en V2014 *ou klere*. Die *arme weduwe/wedewe* van V1878 en V1908 word in V1922 'n *arm wedewee*. Teenoor *een sterke man* in V1878 het alle volgende vertalings 'n *sterk man*. *Groot* en *groen* het albei 'n -*e* in V1878 en V1908 (byvoorbeeld *grote menigte* en *groene gras*), maar in die daaropvolgende vertalings is dit net *groot* en *groen*. Die -*e* van *onreine gees/geeste*, en dergelike word in V1878 tot V1953 gehandhaaf, maar dis reeds van V1933 af *onrein hande*. In V2014 is dit *onrein hande* én *onrein gees*. Nog 'n -*e* wat lank gehandhaaf word, is dié van *stomme* en *dowe gees*. *Stomme* behou sy -*e* van V1878 tot V1933 en is dit daarna kwyt, maar *dowe* behou deurgaans sy -*e*. In enkele gevalle vind ons die omgekeerde: V1922 het byvoorbeeld in Mark 14:51 “'n *seker* jongeling” en in Mark 15:21 “'n *seker* Simon van Cyrène”, maar in latere vertalings vind ons slegs *seker*. Raidt (1991:210) wys daarop dat veral eenlettergrepige adjektiewe sonder agtervoegsels, soos *groot*, *klein*, *mooi*, *ou*, en so meer, asook adjektiewe op -*er*, soos *ander*, reeds in die 18de eeu hulle -*e*-uitgang verloor. Dit is moontlik na analogie van laasgenoemde dat *seker* in V1922 sy uitgang verloor het. Die proses gaan tot in die 20ste eeu voort. Deumert (2004:174) stel aan die hand van 'n korpus van hoofsaaklik private briewe (1880–1922) onder andere vas dat *arm* (in sy figuurlike betekenis) in 10%, *groot* in 38% en *ou* in 75% van gevalle hulle -*e*-uitgang verloor het in kontekste waarin Nederlands dit behou het.

Meervoude

Genominaliseerde adjektiewe wat na persone verwys, soos *skrifgeleerde*, *dode*, *lewende* (of *lewendige* in V1878), *uitverkorene* en *arme*, wat in Nederlands 'n (onuitgesproke) -*n* as meervoudsuitgang het, kry ná die vroeë vertalings 'n -*s*-meervoudsuitgang by. *Skrifgeleerdes* kom al vanaf V1908 in Mark 11:18 voor (maar kom nog sonder die -*s* in Mark 14:1 voor); *armes* (Mark 14:5) en *uitverkorenes* (Mark 13:27) vind ons eers in V1933, en die *dode* en *lewende* van Mark 12:27 word nog later, in V1953, *dooies* en *lewendes*.

Die vervanging van -*e* deur -*s* as meervoudsuitgang toon egter nie dieselfde reglynige ontwikkeling as die toevoeging van -*s* nie. *Aardbewing*, soos in Mark 13:8, het in V1922 'n -*e*-uitgang, maar elders oral -*s*. *Vergadering* van Mark 13:9 het in V1878 'n -*s* en in 1922 'n -*e*. *Beroering* in Mark 13:8 het ook in V1878 'n -*s* maar in V1922, V1933 en V1953 'n -*e*.

Ons kyk vervolgens na die gebruik van voornaamwoorde in die 2de persoon as aanspreekvorme in die verskillende vertalings.

2. PRONOMINALE AANSPEEKVORME

In feitlik al die vertalings word die tweedepersoonsvoornaamwoorde *jy/jou/julle* (waar *jou* en *jul(le)* persoonlik of besittlik kan wees) naas *u* as aanspreekvorm of vir direkte verwysing na

die aangesprokene gebruik. V1908 en V1922 is uitsonderings: V1908 omdat die vertaler (SJ du Toit) feitlik konsekwent die informele *jy/jou/julle*-stelsel gebruik, en V1922 omdat deurgaans van *u* gebruik gemaak word.

In V1908 spreek die owerpriesters, skrifgeleerdes en andere, asook Petrus, Jesus aan as *Jy* en *Jou*. Du Toit se voorkeur vir *jy* en *jou* ongeag wie aangespreek word, is in ooreenstemming met 'n opmerking in sy 1897-grammatika (Du Toit 1897:18): “Dis di Afrikaner fan kindstyd *ferkeerdelik* [my kursivering] ingeprent, dat *jy* en *jou* en *julle* onbeleefd is, daarom as ons bid tot onse liwe Here of as o's praat met imand wat hoër is as ons, dan sê ons *u* in plaas fan *jy* of *jou*, of ons herhaal di naamwoord.” Du Toit is ook moontlik sy tyd vooruit as hy die stem uit die hemel tydens Jesus se doop (Mark 1:11) laat sê: “*Jy* is myn Seun ... in *Jou* het Ek myn welbehage!” *Jy* en *Jou* word eers weer 75 jaar later, in V1983 en daarna in V2014, in hierdie konteks gebruik.

V1922 is ook uitsonderlik omdat *u* as aanspreekvorm en as onderwerps- en voorwerpsvorm en *u(w)* as besittlike vorm in feitlik alle gespreksituasies gebruik word. In Mark 15:2 spreek Pilatus en Jesus mekaar as *U* aan; in Mark 11:2 spreek Jesus sy dissipels as *u* aan, en in Mark 5:34 sê Hy aan 'n dogtertjie: “*u* geloof het *u* verlos”. Alle latere vertalings lui: “*jou* geloof het *jou* gered”. In Mark 7:10 het V1922: “Eer *u* vader en *u* moeder”, maar die ander vertalings almal “Eer *jou* vader en *jou* moeder”.

Waar Jesus in Mark 11:28 deur owerpriesters, skrifgeleerdes en ouderlinge oor sy gesag ondervra word, spreek Hy hulle deurgaans (behalwe die *u* van V1922) as *julle* aan. Hulle spreek Hom in V1878 as *gy/u* aan, in V1908 as *Jy/Jou*, van V1922 tot V1983 as *U* en weer in V2014 as *jy/jou*.

In Mark 14:29-31 is Jesus in gesprek met Petrus. Petrus spreek Jesus in al die vertalings met *U* aan, behalwe in V1908, waar *Jou* gebruik word. Jesus spreek Petrus in V1878 as *jou* aan, in V1922 as *u*, en in al die ander vertalings as *jy* en *jou*.

In Mark 15:2, waar Jesus deur Pilatus ondervra word, weerspieël die verskillende vertalings verskillende gesagsverhoudings. In al die vertalings tot V1953 heers daar 'n verhouding van gelykheid: in V1878 spreek albei mekaar as *gy* aan; in V1908 gebruik albei *jy* en in V1922, V1933 en V1953 gebruik albei *u*. In V1983 en V2014 is dit net die regter wat met respek aangespreek word: Pilatus spreek Jesus as *jy* aan en Jesus antwoord met *u*. In V2014 lui dit: “Pilatus vra Hom toe: ‘Is *jy* die koning van die Jode?’ Hy antwoord hom: “*U* sê dit.” By die bespotting aan die kruis in Mark 15:29 en 30 lui dit in V1983 ook: “*Jy* wat die tempel afbreek ...” en in vers 30: “Behou *jouself* ...”.

Dit lyk dus asof die verskil tussen *jy* en *jou*, enersyds, en *u*, andersyds, in die latere vertalings steeds meer gebruik is om by sosiale of selfs tydelike situasionele ongelykheid aan te pas, om byvoorbeeld die hiërargiese verhouding tussen volwassene en kind, leermeester en leerling, regter en aangeklaagde uit te druk.

Kirsten (2019:180), wat 'n geringe toename in die gebruik van *jy/jou* in die loop van die 20ste eeu ten koste van *u* waarneem, skryf dié toename aan die toenemende gebruik van omgangstaal (*colloquialization*) toe (Kirsten 2019:165,166,180). Volgens Scholtz (1980:67) is die egte Afrikaanse aanspreekvorme op die platteland en elders by die “gewone mense ... nog altyd *jy (jou)* en *julle*” en word *u* “tot vandag toe ... dikwels aangevoel as iets oneie aan Afrikaans, as 'n kultuurontlening uit Nederlands”.

Wisseling vind ook tussen die verskillende werkwoordfunksies plaas.

3. WERKWOORDELIKE MORFOLOGIE

Wisselvorme

'n Baie algemene wisseling is dié tussen slot-*f* en -*we* by werkwoorde, waar die vorm op -*f* afkomstig is van die enkelvoud van die persoonsvorm ná die verlies van die -*t*-uitgang (byvoorbeeld *skryf*), en die vorm op -*we* van die meervoud van die persoonsvorm of die infinitief (byvoorbeeld *skrywe*). Beide die vorm op -*f* en dié op -*we* kan as stam van die voltooidedeelwoord dien (dus *geskryf* of *geskrywe* vir die werkwoord SKRYF). In V1878, V1908, V1933 en V1983 vind ons (*voor*-)*geskrywe* as voltooidedeelwoord, in V1953 *geskrywe* naas *geskryfen* en in V2014 slegs (*voor*-) *geskryf*. By die werkwoord STERF wissel *sterf*/*sterwe*, dikwels met *sterf* as persoonsvorm en *sterwe* as infinitief, tot by V1953, maar V1983 het 'n voorkeur vir die -*we*-vorm en V2014 vir die -*f*-vorm. Die voltooidedeelwoord *gestorwe* kom in V1922 voor, *gesterwe* in V1908, V1922 en V1983 en *gesterf* in V2014. Conradie (1983:108) het gevind dat die vorme *lewe*, *sterwe* en *skrywe* in gekose gedeeltes van V1933 elk meer voorgekom het as die vorme op -*f*.

By ROOF en DRYF sien ons 'n geleidelike agteruitgang van die -*we*-vorm as infinitief. V1878 het *rowe* en *berowe*, V1908: *rowe*, V1922: *ontroof* en *berooft*, V1933 en V1953 *roof* en *berowe*, maar V1983 en V2014 net *berooft*. So ook wat betref die infinitiewe van DRYF: V1878 en V1908 maar ook V1983 het *uit te drywe* en V1983 ook *uitdrywe*, terwyl *uit te dryf* in 1953 en V1983 voorkom en *uitdryf* in V1933, V1953, en V1983. *Uitgedrywe* kom in V1908 en V1983 voor, *uitgedrywe* naas *uitgedryf* in V1922 en *uitgedryf* in V2014. Dat die -*f*-vorme in die huidige taalgebruik die -*we*-vorme in getal ver – en soms baie ver – oortref, blyk uit trefslae in VivA se Taalkommissiekorpus 1.1 op 26 Julie 2020.²

Oor wat die vorme van die huidige werkwoord GLO moet wees, was daar kennelik heelwat onsekerheid in die vroeëre vertalings. In V1878 staan byvoorbeeld: “as jy kan *gelowe*” en “ik *geloof*”; in V1908: “een wat *gelowe*”, “ek *geloof*”, “moet ni *gelowe* ni” en “*gelowe*” as voltooidedeelwoord, en in V1922: “as u kan *geloof*” en “ek *geloof*”. In latere vertalings is die vorm uitsluitlik *glo*.

Persoonsvorm, infinitief en imperatief

By werkwoorde met -*f*/*we*-wisseling in die uitgang lyk dit aanvanklik asof daar 'n funksionele differensiasie met -*f* as persoonsvorm en -*we* as infinitief ontwikkel. Die vorm *sterf* kom byvoorbeeld in vertalings V1878 tot V1953 as persoonsvorm voor, en *sterwe* as infinitief. In V1983 is daar egter weer 'n voorkeur vir -*we* in albei funksies, en in V2014 vir die vorm op -*f*.

Te oordeel na die eerste ses hoofstukke van V1878 probeer Hoogenhout 'n eie sisteem skep rondom die werkwoorde *doen*, *gaan*, *sien*, *slaan* en *staan* (en dié met premorfeme, soos *uitgaan*, *verstaan* en *doodslaan*), wat in Nederlands 'n -*t*-uitgang in die 2de en 3de persoon enkelvoud neem en vroeër ook in die imperatief en 2de persoon meervoud, en 'n -*n*-uitgang by meervoudige onderwerpe en in die infinitief. Hy laat byna alle imperatiewe en persoonsvorme (enkelvoud en selfs meervoud) op -*t* uitgaan, vgl. “*Siet*, dat jy aan niemand iets seg” (Mark 1:44) en “als hulle Hom *siet*” (Mark 3:13), onderskeidelik. Infinitiewe gaan konsekwent op -*n* uit. SJ du Toit, daarenteen, toon 'n algemene voorkeur vir die -*n*-uitgang.

² Skryf: 21 967, skrywe: 611, geskryf: 8 402, geskrywe: 311; sterf: 3 006, sterwe: 514, gesterf: 1 963, gesterwe: 103; beroof (sluit volt. deelwoorde in): 1 161, berowe (sluit volt. deelwoorde in): 6; uitdryf: 42, uitdrywe: 10, uitgedryf: 77, uitgedrywe: 11.

TABEL 1: *Gaat/gaan, siet/sien, staat/staan, doet/doen en premorfeme*

		Imperatief	Persoons- vorm, enkelvoud	Persoons- vorm, meervoud	Infinitief
C.P.Hoogenhout (V1878)	-t	15	44 ³	13	–
	-n	–	2 ⁴	2	21
S.J. du Toit (V1908)	-t	2	–	–	–
	-n	3	33	15	15

By ander tipes werkwoorde stem Hoogenhout se infinitiewe dikwels met Nederlands ooreen, byvoorbeeld: *antwoorde, bidde, blywe, ete, gewe, jage, verrade, vinde, volge, vrage* en *worde*. As persoonsvorm en infinitief gebruik hy by werkwoorde waarvan die Nederlandse stam op -g uitgaan, onderskeidelik *kryg* (Mark 13:36) en *kryge* (Mark 15:24), *seg* en *seh* (Mark 11:29) en *draag* (Mark 14:13) en *drage* (Mark 15:24). Deumert (2004:146) vind in 'n korpus private briewe (1880–1920) aanduidings dat daar selfs rondom 1900 nog 'n tussensisteem (*mediating system*) met wisselende fleksieverlies bestaan het, “located somewhere on a continuum between metropolitan Dutch and modern Afrikaans”. Werkwoorde soos *gaan* het byvoorbeeld dikwels op 'n -t uitgegaan in die meervoud (Deumert 2004:144).

Die werkwoord *hê* het vandag nog nie 'n algemeen aanvaarde imperatief nie. Die oudste drie vertalings gebruik die vorm *het*, byvoorbeeld “*Het* sout in julle selwers/self/uself”, vanaf V1878 tot V1922. Dit word vanaf V1933 tot V2014 opgevolg deur 'n konstruksie waarin *hê* deur *moet* voorafgegaan word of selfs heeltemal afwesig is: “Julle *moet* (self) sout in julle *hê* / werklik sout wees ...” (Mark 9:50). Hierdie konstruksie kom reeds in V1878 voor (Mark 11:22): “Julle *moet* geloof *heh* in God,” en later in V1908 en V1933 tot V2014, maar in V1922 het dit steeds gelui: “*Het* geloof in God.”

Die ontwikkeling van die negatiewe of prohibitiwiese imperatief kan gevolg word vanaf werkwoord plus *nie*, na *moet* plus *nie*, tot die sametrekking *moenie*, ofskoon *moet nie* steeds gebruik word om tussenvoegings toe te laat, soos in die geval van “Moet *hom* nie belet nie”. Vir Mark 8:26 kry ons agtereenvolgens: “*Gaat nie* in die dorp” (V1878), “*Moet ni* in di dorp gaan” (V1908), “*Gaan nie* in die dorp nie” (V1922) en “*Moenie* in die dorp (in)gaan / by die dorp aangaan ... nie” (van V1933 tot V2014).

Die voltooië deelwoord

Voltooië deelwoorde kan in perifrastiese konstruksies 'n suiwer werkwoordelike funksie vervul, maar kan ook onder meer 'n adjektiewiese funksie hê. In hedendaagse Afrikaans is al eersgenoemdes reëlmatig, byvoorbeeld *verbied, geberg, gebind* en *gevind*, maar met die uitsondering van *gehad* en *gedog/gedag*. Waar hulle nog in hulle onreëlmatige of “sterk” vorm voorkom, word hulle gewoonlik in figuurlike of abstrakte sin of attributief gebruik. In V1878 kom dié met werkwoordelike funksie dikwels in die onreëlmatige vorm voor. *Gebode* in “Wat

³ In Mark 11:29 het ook die 1ste pers. ekv. 'n -t-uitgang: “door watter magt Ik die dinge *doet*”.

⁴ Vgl. “En toen Jesus *uitgaan*” (Mark 6:34).

het Moses julle *gebode*?” word byvoorbeeld *gebiid/gebied* in V1908 en V1922 (Mark 1:44). In V1878 kom verder onder andere voor: *bewoge, gedaan, gegete, gegewe, gelate, geskape, gesproke, gestorwe, opgenome, uitverkore, vergote, verrade, weggenome*, maar ook *gekom, gekyk, gelees* en *weggeneem*. Hierdie gebruik van die onreëlmatige vorme staan in skrilte kontras met Scholtz (1980:84) se mening ten opsigte van die sterk voltooide deelwoord, naamlik “dat die radikale vereenvoudiging van die Nederlandse sisteem teen die einde van die 18de eeu so te sê voltrek was”. Hoogenhout moes dus bewustelik vir die Nederlandse vorme gekies het.

Ook die swak vorme in V1878 is nader aan Nederlands, byvoorbeeld *geleg, geloof, geseg, gesegend* en *vermengd*. *Gedaan* en *gestorwe* kom ook in V1908 en V1922 in werkwoordelike funksie voor, byvoorbeeld (in V1908): “(H)ulle het an hom *gedaan* net wat hulle gewil het” (Mark 9:13), terwyl V1922, V1933, V1953 en V2014 *het gedoen* het. Mark 13:19 se *geskape* kom werkwoordelik voor in V1878 tot V1953, maar in V1983 en V2014 lui dit *geskep*. Vervanging deur ’n reëlmatige vorm vind nie by alle werkwoorde gelyk plaas nie. Dat *gedaan* net tot in V1908 gebruik word en *geskape* tot in V1953, is in ooreenstemming met die feit dat *geskape* tot onlangs nog deel van kerktaal was.

In die volgende afdeling word gekyk na ’n aantal uiteenlopende werkwoordkonstruksies.

4. GESELEKTEERDE WERKWOORDKONSTRUKSIES

Het en hê

In die loop van die 19de eeu het die hulpwerkwoordfunksie van *hê* oorgegaan op *het*, onmiddellik voorafgegaan deur die voltooide deelwoord wat hy regeer, sodat *hê* tans net die infinitief van ’n hoof- of koppelwerkwoord is (vgl. *Om ’n huis te hê; om iets gedoen/klaar te hê*, onderskeidelik). V1878 se “Want die wat skaam *sal gewees heh* ower My” word in V1922: “(W)ie hom vir My ... *sal geskaam het*” (Mark 8:38). ’n Verdere voorbeeld vind ons in Mark 14:30 en Mark 14:72: “eer die haan tweemaal *gekraai sal heh*” van V1878⁵ en “2 maal *sal gekraai he*” van V1908 word in V1922: “eer die haan tweemaal *sal gekraai het*”. SJ du Toit, die vertaler van V1908, noem in sy 1897-grammatika (Du Toit 1897:23) “Ek sal geloop *hê*” (naas “Ek sal loop”) as die vorme van die toekomstige tyd. JHH de Waal verklaar egter al in sy *Africander Grammar* van 1910 dat *het* in die reël (“as a general rule”) *hê* vervang in konstruksies soos *ek wou dit gehad het* en *ek kon dit gesien het* (De Waal 1910:50).

Wil hê plus moet-konstruksie

Die wenskonstruksie [*ek wil hê [jy moet x doen]*] begin in hedendaagse Afrikaans tipies met ’n aanloop bestaande uit *wil* plus *hê*, gevolg deur wat Ponelis (1979:440) ’n “skoon” bysin noem: ’n bysin sonder voegwoord of afhanklike volgorde. Dit het ontwikkel uit ’n saamgestelde sin met ’n duidelik onderskeie voorwerpsin wat *dat* as voegwoord neem, maar wat dan ’n mate van sintaktiese integrasie ondergaan. In die stelsin in Mark 10:35 word die huidige situasie eers in V1983 bereik.

⁵ In Hoogenhout se *Die Geskiedenis van Josef voor Afirkaanse kinders en huissourens* van 1873 word steeds konstruksies met *het* gebruik, soos *wil uitgehaal het, kan versuip het, sal geveerneem het* en *sal gewees het*; vgl. Hoogenhout (1975).

V1908: ons sou wel *wens dat* Jy an ons doen wat ons fan Jou sal vra.

V1922: ons *wil dat* U aan ons sal doen, wat ons ook mag begeer.

V1933, V1953: ons *wil hê dat* U vir ons moet doen wat ons U ook al mag vra.

V1983: ons *wil graag hê* U moet vir ons doen wat ons U gaan vra.

Mark 15:12 bied 'n voorbeeld van 'n vraagsin; hier is die huidige situasie reeds in V1933 bereik. Dit is opmerklik dat *hê* en *moet* in V1933 nog geskei word deur 'n komma, wat egter in die hersiene V1953 verwyder is.

V1908: Wat *wil* julle dan *he dat* ek moet doen met Hom ...?

V1922: Wat *wil* u dan, *dat* ek met Hem sal doen ...?

V1933: Wat *wil* julle dan *hê*, moet ek doen met Hom ...?

V1953: Wat *wil* julle dan *hê* moet ek doen met Hom ...?

Die ontwikkeling van hierdie konstruksie is in ooreenstemming met die geleidelike afname gedurende die 20ste eeu in die gebruik van die voegwoord *dat*, aan die een kant, en die toenemende voorkeur vir bysinstrukture met onafhanklike woordvolgorde, aan die ander kant, soos aangetoon deur Kirsten (2019:142,188).

Die preteritum

Die preteritum (of imperfektum, soos dit ook in die Afrikaanse taalkunde bekend is) speel 'n verwikkelde rol in die ontwikkeling van die Afrikaanse werkwoordstelsel. Die vorme *was*, *sou*, *moes*, *kon*, *wou* en *dag/dog* kom dikwels voor en het 'n verskeidenheid funksies; *wis*, *had* en *mog* het seldsaam geword en Nederlands *werd*, die preteritum van *worden*, is lank nie meer deel van Afrikaans nie, al gebruik SJ du Toit (1897:27) “Ek werd geroep” in sy grammatika as voorbeeld van die lydende vorm, naas “Ek word/is geroep”. *Werd* is tot V1908 beperk. As passiewe hulpwerkwoord kom dit in Mark 1:9 voor: “gedoop *werd* deur Johannes by di Jordaen”, en as koppelwerkwoord in Mark 9:3: “syn klere *werd* blinkend”.

Had as hulpwerkwoord van die plusquamperfectum kom net in V1878 en V1908 voor, byvoorbeeld “hulle *had* met makkaar gestry langs di pad” (Mark 9:34) en word vanaf V1922 deur *het* vervang. *Had* as selfstandige werkwoord kom onder meer in Mark 8:7 voor. V1878 lui: “hulle *had* enkele vissies”, en V1908: “*had* 'n klyn bitji fissies”, maar vanaf V1922 vind ons slegs *gehad het / het gehad*. *Had* as hulpwerkwoord raak dus ongeveer vanaf V1922 in onbruik.

Funksies wat deur *mog* vervul is, word geleidelik deur ander modale hulpwerkwoorde oorgeneem. *Mog* dui in Mark 6:56 op *toestemming*, byvoorbeeld in V1908: “dat hulle ... mar net di soom fan syn o'ermantel *mog* anraak”. In V2014 word dit *kon*: “dat die siekes selfs net die soom ... *kon* aanraak” en in ander vertalings die presensvorm *mag*. In V1908 van Mark 14:35 het *mog* 'n **konjunktief** funksie: “En Hy ... bid ... dat di uur fan Hom *mog* ferbygaan.” In V1878 en V2014 word dit deur *moet* weergegee en in V1922 tot V1983 deur *sou*, byvoorbeeld in V1933 en V1953: “dat ... die uur by Hom *sou* verbygaan”. *Mog* kan ook **epistemies** wees, met ander woorde op 'n graad van waarskynlikheid dui, vgl. V1908 se Mark 6:10: “Waar julle ook in 'n huis *mog* ingaan”. V1922 vervang dit deur *sal* en V1933 en V1953 deur *mag*: “Waar julle ook al in 'n huis *mag* kom.”

Wis kom in Mark 9:6 in V1878, V1922 en V1933 voor, maar daar is 'n opmerklike oorgang van “(w)ant hy *wis* nie wat om te sê nie” in V1933 na: “want hy *het* nie *geweet* wat om te sê nie” in die hersiene V1953. Mark 9:6, 12:28, 14:40 en 15:10 gee ons ook 'n indruk van die wel en wee van *wis* in teenstelling met die perfektum *het geweet*: *Wis* kom in V1922 in al vier hierdie vertalings voor, in V1933 net in twee, in V1953 (die hersiening) net in een, en dan nie weer nie.

Had en *mog* word dus net tot in V1908 gebruik, maar *wis* selfs tot in V1953. Kirsten (2019:70) bevind op grond van 'n korpusstudie dat *had* reeds vroeg in die 20ste eeu “quite rare and declining even further” was, en van al drie werkwoorde merk Kirsten (2019:71) op dat “they are already somewhat low in frequency compared to other Afrikaans preterits ... and in the course of the [20th] century their frequencies drop even further”.

In Mark 9:42 word *was* en *sou* om die beurt gebruik by die aanduiding van die irrealis of onverwerklikte. *Was* – sowel die hulp- as die koppelwerkwoord – word in die vroeëre tekste as 'n soort konjunktief gebruik om nefeitelikheid uit te druk, byvoorbeeld in Mark 14:21 van V1908: “Dit *was* fer di mens beter dat hy ni *gebore was* ni.” In V1922 lees ons: “(D)it *was* vir hom beter dat'n meulsteen om sy hals gesit *was*, en dat hy in die see gegooi *was*.” In V1878 lui dit: “dat *sou* beter voor hom wees ...”; in V1908, V1933, V1953 en V1983 word presensvorme gebruik, naamlik “*is* beter” en “gegooi word”.

Die perfektum

Een van die gebruike van die perfektum, meermale voorafgegaan deur 'n modale hulpwerkwoord, is om die irrealis aan te dui. In Mark 14:5 kan 'n ontwikkelingsgang waargeneem word:

V1878: dit het ... *kan verkog* *geword wees* en die geld aan arm mense *gegewe wees*

V1908: dit *kon* ... an di arme *gegé wees*

V1922: dit *kon* ... aan die arme *gegee* *geword het*

V1933, V1953: dit *kon* ... *verkoop* en die geld vir/aan die armes *gegee* *gewees het*

V1983: ... *kon* ... *verkoop* en die geld vir armes *gegee* *gewees het*

V2014: ... *kon* ... *verkoop word* en dit *kon* aan die armes *gegee word*

'n Ingrypende verandering wat hom in die Afrikaans van die 19de eeu voltrek, is die vervanging van die hulpwerkwoord *wees* deur *het* by sogenaamde *onakkusatiewe* (vroeër ook bekend as *mutatiewe*) werkwoorde, waarvan die onderwerp in die verhouding van tema eerder as agens tot die werkwoord staan, byvoorbeeld *Hy val van die krans* afteenoor *Hy spring van die krans af* (vgl. Radford 2009:195-196). Hierdie werkwoorde neem in Nederlands vorme van die werkwoord *zijn* eerder as *hebben* as hulpwerkwoorde, in vroeër Afrikaans onderskeidelik *is/was/wees* en *het/hê*. In V1878 neem onder meer die volgende voltooië deelwoorde 'n vorm van *wees* as hulpwerkwoord: *gebeur, gestorwe, gevlugt, gevolg, gewees, geworde, opgekom, opgestaan*. In V1908 is dit die geval met *ferbygegaan, ferskyn, gebeur, gekom, gewees, geworde, opgegaan, opgestaan*, byvoorbeeld “*Is julle uitgegaan ... om fer Mij gefange te neem?*” (Mark 14:48). In V1922 vind ons 'n mengeling van hulpwerkwoorde, met naas *is* *geword* en *is* *gestorwe* ook *het* *gekom* en *het* *uitgegaan*: “En Jesus *het* binne Jerusalem *gekom*” en “... *het* Hy *uitgegaan* na Bethanië” (Mark 11:11). Vanaf V1933 is die situasie soos in moderne Afrikaans, met ander woorde onakkusatiewe werkwoorde neem dan nie meer *wees* as hulpwerkwoord nie. Hierdie proses sluit chronologies goed aan by wat ons in ander 19de- en 20ste-eeuse geskrifte vind. Louis Trigardt gebruik in sy dagboek van 1836 tot 1838 *wees* in 93% van gevalle, SJ du Toit in sy roman *Di Koningin van Skeba* in 1898 nog 34% en JD Kestell in sy biografie van Christiaan de Wet in 1920 nog 29% (vgl. Conradie 2015).

Die plusquamperfectum

Toe *had* as hulpwerkwoord in onbruik geraak het, het Afrikaans 'n middel verloor om in die aktief na die voorverlede te verwys. Hierdie ontwikkeling word in Mark 6:17 weerspieël. In

V1878 lui dit: “Herodes *had* een party mense uitgestuur ... *had* hom in die gevangenis geset ... omdat hy haar getrouw *had*.” In V1908 staan ook: “*had* gestuur ... laat gefange neem ... laat boei”, maar dit word dan deur ’n perfektum gevolg: “... omdat hy met haar getrouw *het*”. In V1922, V1933 en V1953 tree net *het* as hulpwerkwoord op. V1983 en V2014 dui die voorverlede eksplisiet aan met behulp van die bywoord *vroeër*: “*Vroeër* het Herodes self gestuur ...” in V1983, en “... het immers *vroeër* mense gestuur” in V2014. (Vgl. oor die plusquamperfectum ook Deumert 2004:160.)

In die passief kan *was* nog steeds gebruik word om na die voorverlede te verwys, maar word *is* ook vir sowel die verlede as die voorverlede gebruik. V1878 lui in Mark 1:14: “En toen Johannes in die gevangenis *geset was*”, en in V1908 is dit ook *geset was*. V1922 gebruik ook *was* in Mark 12:3: “nadat hy skandelik *behandel was*”. V1922 en V1953 het *oorgelewer was*, maar V1933, V1983 en V2014 het *is*. In laasgenoemde gevalle maak die voegwoord *nadat* die tydsverskil eksplisiet: “*nadat* Johannes oorgelewer / opgesluit / gevange geneem is,” onderskeidelik.

Van historiese presens tot perfektum

In vroeëre tekste kan waargeneem word hoe vertellende diskoers, soos tipies in die Afrikaanse spreektaal, ook op skrif in die presens weergegee word, maar later deur die perfektum verdring word, soms via ’n tussenstadium waar presens en perfektum stilisties afgewissel word. Die historiese presens word by uitstek gebruik om dramatiese gebeurekettings meer skouspelagtig mee te deel deur dit na die hede van die hoorder/leser te verskuif. Vir SJ du Toit – soos ook uit sy grammatika blyk – is dit ’n spreektaalkenmerk en hy gebruik dit dan ook ruimskoots in sy vertaling: “Buitendiin gebruik di Afrikaner in ferhalende styl meesal di teenwoordige tyd met di historise bywoord *toen*, wat di saak des te anskouliker foorstel” (Du Toit 1897:24).

Mark 5:13 beeld die dramatiese gebeure uit waar die onrein geeste/demone in ’n trop varke vaar. V1878, V1908 en V1922 het net presensvorme (onderbreek deur ’n preteritum), byvoorbeeld in V1922:

En Jesus *laat* hulle dit dadelik toe. En die onreine geeste *vaar* uit en *vaar* die swyne in, en die trop *storm* die steilte af in die see (daar *was* omtrent twee duisend) en *versuip* in die see.

V1933 tot en met V2014 gebruik egter net perfektumvorme, byvoorbeeld in V1933:

En Jesus *het* hulle dit dadelik *toegelaat*; en die onreine geeste *het uitgegaan* en in die varke *gevaar*, en die trop ... *het* van die krans af in die meer *gestorm* en in die meer *verdrink*.

Waar die klem in die presensweergawe veral op die aksie as sodanig val, is die perspektief van die tweede meer dié van die gevolge van die aksie. In Mark 12:1-8, die gelykenis van die huurders en die wingerd, word ’n opeenvolging van minder of meer dramatiese handeling in die verskillende vertalings met behulp van 20 tot 25 aksiewerkwoorde (na gelang van die vertaling) beskryf, byvoorbeeld *plant*, *maak*, *bou*, *verhuur*, *stuur* en *slaan*. V1908 begin byvoorbeeld met “’n Mens *plant* ’n wingerd” en eindig met “En hulle *neem* en *maak* hom dood en *goi* hom uit buitekant di wingerd”. Al 22 aksiewerkwoorde is in die presens. In V1878 is slegs een werkwoord *nie* in die presens nie: “So *het* hy ook die [seun] eindelik *gestuur*,” waar die aksie minder dramaties is en ook ’n resultaat aandui, en dus goedskiks in die perfektum kan wees. V1922 het 19 werkwoorde in die presens, maar vier in die perfektum. In V1933 en V1953 is al 25 en in V1983 al 20 werkwoorde in die perfektum. In V2014 is net een uit 23

nie in die perfektum *nie*: “Hy *stuur* toe nog een” (Mark 12:4). (Oor die stelselmatige vervanging van die historiese presens deur die perfektum in Afrikaanse Bybelvertalings, vgl. Conradie 1992:61-62.)

’n Aantal nuwerkwoordelike konstruksies bied ook perspektiewe op taalverandering en die vertaling van Markus.

5. GESELEKTEERDE NIEWERKWOORDELIKE KONSTRUKSIES

Nederlands en Afrikaans gebruik in baie gevalle dieselfde of soortgelyke konstruksies, byvoorbeeld die gebruik van die voorsetsel *deur* in die agens van die passief. Ook die gebruik van Afrikaans *vir* (ook *voor*) by die **indirekte** voorwerp, adjunkte, en so meer stem met Nederlands *voor* en ander setsels ooreen, maar *vir* as aanduiders van ’n **direkte** voorwerp is ’n nuwe ontwikkeling in Afrikaans. ’n Aantal ander taalverskynsels – en veranderings – kan ook as nuwe ontwikkelings in Afrikaans beskou word, byvoorbeeld die funksionele uitbreiding van *oorkant* en *anderkant* na voorsetsels, die **reduplikasie**verskynsel, die negatiefpartikel wat naas die gewone ontkenning gebruik word en die ineenstrengeling van die kousatiewe werkwoord *laat* met die voegwoord *dat*. Aspekte hiervan soos dit in Markus figureer, word kortliks bekyk.

Agens in die passief

Die vervanging van *van* deur *deur* as voorsetsel in die agens van die passief in Nederlands en vroeë Afrikaans word in die Afrikaanse vertalings van Markus weerspieël. In V1878 se weergawe van Mark 12:11 vind ons byvoorbeeld: “*Van* die Heer is dit gebeur”, in V1908: “*Deur* di Here is dit geworde”, in V1922: “*van* die Here is dit geskied” en in V1983: “Dit is *deur* die Here gedoen.”

Die eerste deel van Mark 13:13 word in V1908 vertaal as “julle sal gehaat worde *fan* almal”, maar in V1922 as “u sal gehaat word *deur* almal”. In Mark 16:11 het V1878 “dat Hy ... *van* haar gesien was”, maar V1908 “*deur* haar gesien is”, en V1922 “*deur* haar gesien was”. *Van* kom nog ’n enkele keer in V1922 voor (naas *deur*), maar in latere vertalings word slegs *deur* gebruik.

Die rol wat *van* in die oudste Afrikaanse vertalings speel, is ’n aanduiding van die mate waarin die *Statenbijbel* nog as model gedien het. In ’n 1892-uitgawe van die *Statenbijbel* word *van* in al drie aangehaalde verse gebruik, maar in NBG 51 slegs in Mark 12:11: “*van* de Here is dit geschied”. Die setselgroep kan hier moontlik as bron of oorsprong eerder as agens geïnterpreteer word.

Vir voor direkte en indirekte voorwerpe

Die gebruik van ’n voorsetsel soos *vir* of *aan* voor ’n **indirekte** voorwerp (byvoorbeeld “Sy gee *vir* hulle iets om te eet”) is algemeen in Nederlands en Afrikaans, maar die plasing van *vir* voor ’n **direkte** voorwerp wat na mense verwys, is tipies Afrikaans en na bewering ’n konstruksie wat aan kreoolse Portugees ontleen is (Raidt 1994a). Na gelang van die sinsposisie is hierdie *vir* opsioneel of verpligtend, maar as die naamwoordstuk voor die posisie van die ontkenning, voorwerp, ens. voorkom en ’n pronominaal kern het (byvoorbeeld “Hy het (vir) *haar* daar gesien”), wil dit voorkom – altans in hedendaagse Afrikaans – asof die konstruksie meer aanvaarbaar is sonder *vir*. In die volgende verse het net V1908 (SJ du Toit) ’n *fer/vir*-konstruksie: “laat *fer* Hom roep” (Mark 3:31); “soebat *fer* Hom baing” (Mark 5:10); “Jy siin dat di menigte *fer* Jou ferdring” en “Jy fra: Wi het *fer* My angeraak?” (Mark 5:31); “dat hulle

eers *fer hulle* gewas het” (Mark 7:4); “Andere het Hy ferlos, *fer Homself* kan Hy ni ferlos ni” (Mark 15:31). Die hiërargie van opsionaliteit is volgens Ponelis (1993:266) sodanig dat *vir* verpligtend is voor ’n eienaam, opsioneel is voor ’n voornaamwoord en uitgeslote voor selfstandige naamwoorde. Die verskil tussen laasgenoemde twee kontekste kom in V1908 in die aan- en afwesigheid van *vir* tot uiting, byvoorbeeld “di eerste neem ’n frou” (Mark 12:20) teenoor “di tweede neem *fer* haar” (Mark 12:21), en “om jou naaste liif te hê” teenoor “om *fer* Hom liif te hê” (Mark 12:33).

Mark 6:37 is ’n voorbeeld van die gebruik van *vir* (afgewissel met *aan*) as **indirekte** voorwerp, of dan die belanghebbende persoon. Dit is opvallend dat slegs die hersiene vertaling (V1953) *vir* vervang deur *aan*;⁶ al die ander gebruik konsekwent *vir*, soos in V1933: “Gee julle *vir* hulle iets om te eet”, teenoor V1953: “Gee julle *aan* hulle iets om te eet.”

Die herkoms en gebruik van *vir* in Afrikaans, en die kontroverse daaromheen in die Bybelvertalings en spesifiek rondom SJ du Toit se gebruik daarvan en sy motivering daarvoor, word uitvoerig bepreek deur Raidt (1994a:141 e.v.); vergelyk ook Deumert (2004:207-211).

Oorkant en anderkant as voorsetsels

Woorde soos *oorkant* en *anderkant* word in Markus vroeg reeds as voorsetsels gebruik. In Mark 3:8 het V1878 byvoorbeeld “van owerkant die Jordaen”, V1922: “van anderkant die Jordaen” en V1933: “van oorkant die Jordaen af”. Hierdie nuutgevormde *-kant*-voorsetsels kom al sedert die laaste dekades van die 18de eeu in geskifte voor (Ponelis 1993:357).

Die negatiefpartikel

Die negatiefpartikel (“tweede *nie*”) kom glad nie in V1878 voor nie,⁷ maar konsekwent in al die ander vertalings. In V1908 het die negatief egter nog nie die reikwydte om ’n verdere klous in te sluit nie, en word ’n ekstra *ni* ingespan, wat in V1933 (en latere vertalings) nie die geval is nie. In Mark 4:12 sien ons byvoorbeeld:

V1878: sodat hulle hulle nie die een of ander tyd bekeer, en hulle sonde vergewe worde.

V1908: opdat hulle ... *fer* hulle ni bekeer *ni*, dat *fer* hulle fergewe worde *ni*.

V1933: dat hulle nie miskien hulle bekeer en die sondes hulle vergewe word *nie*.

en in Mark 6:11:

V1878: die mense wat julle nie sal ontvang en na julle nie wil luister

V1908: di plek wat *fer* julle ni sal ontfang *ni* en ni *fer* julle sal hoor *ni*

V1933: almal wat julle nie ontvang of na julle luister *nie*.

Reduplikasie

In teenstelling met Nederlands is reduplikasie of die iteratiefkonstruksie baie algemeen in Afrikaans. In Mark 6:7 sien ons dat V1878 nog van ’n Nederlandse konstruksie gebruik maak. V1908 en V1922 redupliseer wel, maar as ’n agterplasing, en in V1933 neem die reduplikasievorm sy plek in die middelveld in.

⁶ Oor “grootskaalse opruimings” in die hersiene uitgawe, onder meer die vervanging van *vir*’s deur *aan*’s, vgl. Conradie (1983:107).

⁷ Die negatiefpartikel word wel konsekwent gebruik in Hoogenhout se *Die Geskiedenis van Josef voor Afrikaanse kinders en huissouwens* van 1873; vgl. Hoogenhout (1975).

V1878: begin hulle *twee aan twee* uit te stuur

V1908: begin fer hulle uit te stuur *twe*

V1922: begin hulle uit te stuur *twee-twee*

V1933: begin om hulle *twee-twee* uit te stuur

Vermenging van *la(a)t* en *dat*

Die saamval van die skakelwerkwoord *laat* en sy informele wisselvorm *lat* met die voegwoord *dat* is 'n veelbesproke verskynsel in Afrikaans; vergelyk Ponelis (1979:243; 1993:294-295). Die vertaling van Mark 12:15 in V1878 slaan moontlik 'n brug tussen die twee, met *laat* 'n hiperkorrekte weergawe van *dat*: “breng My een penning *laat* Ik hom sien”. Al die ander vertalings het *dat*, byvoorbeeld V1908: “Breng fer My 'n penning, *dat* Ek kan siin”; V2014: “Bring vir My 'n muntstuk *dat* Ek sien.” *Moenie* kan ook 'n *dat*-komplement hê, byvoorbeeld in die weergawe van Mark 14:44 in V1983: “*Moenie dat* hy ontsnap nie.”

Ten slotte word ook enkele leksikale items bespreek wat met die beskrywing of uitdrukking van emosie of subjektiewe houdings te make het.

6. GESELEKTEERDE LEKSIKALE ITEMS

Iets of iemand kwalik neem?

In Mark 10:14 word Jesus se reaksie op die dissipels se berisping van mense wat kinders na Hom toe bring, deur die Griekse woord ἡ γανάκτησεν weergegee – deur Van der Walt *et al.* (2012:248) as “Hy was verontwaardig / het kwaad geword” vertaal. “Verontwaardig” word in V1908, V1983 en V2014 gebruik, maar in V1878, V1922 en V1933 die uitdrukking “om iets kwalik te neem” – wat egter in die hersiene V1953 “om *iemand* [my kursivering] iets kwalik te neem”

V1878: neem Hy *dit* regte kwalik

V1908: was Hy *ferontwaardig* daaro'er

V1922: Jesus ... het *dit* baie kwalik geneem

V1933: het Hy *dit* baie kwalik geneem

V1953: het Hy *hulle dit* baie kwalik geneem

V1983, V2014: was Hy *verontwaardig*

Terwyl “om iets kwalik te neem” in Nederlands oorspronklik beteken het “ongunstig of onaangenaam voor de betrokken persoon of zaak, of voor hem die ze verneemt” (Van Dale 1950⁸), dus om iets sleg op te neem, voeg Van Dale by: “thans vooral in *iemand iets kwalik nemen*, het ongunstig van hem opnemen, het euvel duiden, zich er gegriefd of beledigd tonen”. Die byvoeging van *hulle* in V1954, kort ná die verskyning van hierdie Van Dale, het dus die betekenis verander van 'n emosie (verontwaardiging) na 'n bedekte aanklag of beskuldiging. Dit is egter 'n vraag of lesers van vroeëre vertalings verstaan het wat dit beteken om “iets kwalik te neem” – 'n uitdrukking wat nie eers as sodanig in WAT-8⁹ opgeneem is nie. Dieselfde ontsporing vind ons nie by ἀγανακτοῦντες – deur Van der Walt *et al.* (2012:275) vertaal as “hulle wat verontwaardig was” – in Mark 14:4 nie. Dit word in al die vertalings óf met “verontwaardig(ing)” vertaal, óf dit verwys na mense “wat dit groot kwalik neem” (V1878) of “wat dit baie kwalik neem by hulleself” (V1922).

⁸ Kruyskamp en De Tollenaere (1950), onder *kwalik*

⁹ Hauptfleisch (1991), onder *kwalik*.

Modale partikels

Modale partikels word dikwels gebruik om die spreker se houding ten opsigte van 'n saak of handeling implisiet of indirek te laat blyk. In Mark 4:21 wissel *miskien* (wat onsekerheid by die spreker aandui) in V1922 af met *tog* in V1933 en V1953 (waarmee die spreker die geldigheid van 'n stelling bevraagteken) en *mos* in V1983 (wat suggereer dat die handeling indruis teen algemeen aanvaarde gebruike), en V2014 verkies weer *tog*.

V1922: Kom 'n kers *miskien* dat dit onder 'n maatemmer ... gesit word?

V1933, V1953: Die lamp kom *tog* nie om onder die maatemmer ... gesit te word nie?

V2014: 'n Lamp word *tog* nie gebring om onder 'n maatemmer ... geplaas te word nie?

In Mark 4:41 word die houding wat in *tog* opgesluit lê, deur die vers self uitgespel, byvoorbeeld in V1878: "Wie is *tog* dit, dat ook die wind en die see Hom gehoorsaam is!" ("en hulle vrees met *grote vrees*"). Ook in V1922, V1933 en V1953 is die gewaarwording een van "grote/groot vrees", en in V1983 en V2014 slaan *tog* op "groot/diep ontsag". Terwyl Mark 7:28 se *tog* in V1878 'n teenstellende mening stel, wys *darem* in V1933 tot V2014 bloot op die moontlikheid van 'n ander standpunt:

V1878: maar die honde eet *tog* onder die tafel

V1933, V1953: maar die hondjies eet *darem* onder die tafel

V1983: die hondjies eet *darem* onder die tafel

V2014: die hondjies onder die tafel eet *darem* van ...

Die *mos* van Mark 12:23 herinner in V1983 aan 'n situasie wat as bekend veronderstel word: "Al sewe het haar *mos* as vrou gehad." In V1878 tot V1953 word 'n rede of logiese verband deur middel van die voegwoord *want* te kenne gegee. Dieselfde verband word in V2014, waar *mos* vervang word deur *immers*, aangedui: "Al sewe het haar *immers* as vrou gehad." Die *mos* van Mark 14:70 is in V1983 meer 'n uiting van verbasing oor 'n verband wat gelê word: "(J)y is *mos* ook 'n Galileër."

ENKELE WAARNEMINGS

As chronologies opeenvolgende vertalings van dieselfde teks, in dié geval die Markus-evangelie, met mekaar vergelyk word, is dit te verwagte dat minstens sommige veranderinge in die algemene taalgebruik daarin weerspieël word. Die volgende is van die veranderinge wat neerslag gevind het in die vertalings:

- Op klank- en vormgebied, die voortgesette wegval van die *-e*-uitgang by attributiewe byvoeglike naamwoorde en die vervanging van slot-*we* deur *-f* by werkwoorde.
- Die vervanging van *hê* as hulpwerkwoord deur *het* en die kollokasie met 'n voltooiende deelwoord, wat 'n bydrae lewer tot werkwoordkonstruksies soos *moes gesing het* en *sal gekom het*, waardeur die irrealis en voltooid toekomstige tyd uitgedruk of 'n epistemiese waarde daaraan toegeken kan word.
- Die vervanging van *is/wees* deur *het* as hulpwerkwoord by onakkusatiewe werkwoorde (bv. *is* > *het gegaan*), waardeur die sinsonderwerp verder gegrammatikaliseer word.
- Op sintaktiese gebied, die vestiging van die negatiefpartikel *nie* as merker van die reikwydte van ontkenning in die sin.

Veral die vroeë vertalers van die Bybel, in die geval van Afrikaans persone soos CP Hoogenhout en SJ du Toit, is nie net gebruikers van die taal nie, maar dra ook deur hulle taalkeuses by tot die uitbou en standaardisering van die taal. Waar die taalgebruik in 'n bepaalde vertaling egter afwyk van voorafgaande of daaropvolgende vertalings, kan dit 'n aanduiding wees dat die betrokke waarnemers nie die taalgebruik goed waargeneem het nie. So vind ons dat V1878 opvallend nader aan Nederlands is as daaropvolgende vertalings; onreëlmatige voltooiende deelwoorde, soos *gegewe* vir latere *gegee*, *bewoge* vir *beweeg* en *gestorwe* vir *gesterf*, word byvoorbeeld nog in werkwoordelike funksie gebruik. Verder staan die afwesigheid van die negatiefpartikel in dié vertaling in kontras met al die latere vertalings. In V1908 val die *jy/jou*-aanspreekvorm wat feitlik deurgaans gebruik word, op, asook die historiese presens wat selde afgewissel word met ander tydsvorme. Terwyl die *-f*-uitgang sterk aan die toeneem is by werkwoorde, val die voorkeur vir *-we*-vorme op in V1983.

Soms sien ons ook dat vertalers grammatikale strukture probeer uitbou. Dit wil byvoorbeeld voorkom asof Hoogenhout (V1878) by werkwoorde op *-n*, soos *gaan*, die onderskeid tussen persoonsvorm en infinitief probeer konsolideer deur middel van *gaat* en *gaan*, onderskeidelik, in 'n stadium waarin die onderskeid nie meer funksioneel is nie. Du Toit (V1908) probeer weer die preteritumvorm *werd* behou as nuttige onderdeel van die passiefparadigma. Sy oormatige gebruik van *vir* as voorwerpmerker sou dit goedsikks 'n oorbodige merker kon gemaak het. Miskien moet sommige taalveranderings maar aan die taal self oorgelaat word.

BIBLIOGRAFIE

Vertalings (V) van Markus

- (i) V1878. *Die Evangelie volgens die beskrywing van Markus na die Hollandse vertaling van die State Bybel uitgegee door eenige voorstanders van Bybelverspreiding*. Ongepubliseerd [= Hoogenhout, C.P. 1878]
- (ii) V1908. Di Evangelie follens Markus. *Stemmen des Tijds*. 12(4):1-8. [= S.J. du Toit en andere 1908].
- (iii) V1922. Die Heilige Evangelie na die beskrywing van Markus. *Die vier Evangelie en die Psalme*. Kaapstad: Brits en Buitenlands Bybelgenootskap.
- (iv) V1933. Die Heilige Evangelie volgens Markus. *Die Bybel: Dit is die ganse Heilige Skrif wat al die kanonieke boeke van die Ou en Nuwe Testament bevat, oorgesit uit die oorspronklike tale en uitgegee in opdrag van die Gesamentlike Kommissie verteenwoordigende die drie Hollandse Kerke in Suid-Afrika*. Kaapstad: Britse en Buitelandse Bybelgenootskap.
- (v) V1953. Die Heilige Evangelie volgens Markus. *Die Bybel: Dit is die ganse Heilige Skrif wat al die kanonieke boeke van die Ou en Nuwe Testament bevat, oorgesit uit die oorspronklike tale en uitgegee in opdrag van die Gesamentlike Kommissie verteenwoordigende die drie Hollandse Kerke in Suid-Afrika* (hersiense uitgawe). Kaapstad: Britse en Buitelandse Bybelgenootskap.
- (vi) V1983. Die Evangelie volgens Markus. *Die Bybel: Nuwe Vertaling*. Kaapstad: Bybelgenootskap van Suid-Afrika.
- (vii) V2014. Die Evangelie volgens Markus. *Nuwe Testament en Psalms: 'n Direkte Vertaling*. Bellville: Bybelgenootskap van Suid-Afrika.

Ander Bybelvertalings

Bijbel, dat is de gansche Heilige Schrift, vervattende al de kanonijke boeken des Ouden en Nieuwen Testaments, door last van de hoog-mog. Heeren Staten-generaal der Vereenigde Nederlanden, ens. 1892. Utrecht, Londen: Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap. [*Statenbijbel*]

Bijbel. 1983 [1951]. *Vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies*. Nederlands Bijbelgenootschap Haarlem. Belgisch Bijbelgenootschap Brussel [NBG 51].

The New English Bible. 1970. Oxford University Press, Cambridge University Press [NEB 70].

Van der Walt, J., Barkhuizen, J. & Du Toit, H. (reds.). 2012. *Interliniêre Bybel Grieks – Afrikaans: Nuwe Testament*. Vereniging: Christelike Uitgewersmaatskappy.

Verwysings

- Conradie, C.J. 1983. Afrikaanse Bybelvertalings: 'n taal in wording. In: A.J.L. Sinclair (red.). *G.S. Nienaber – 'n huldeblyk: Studies opgedra aan prof. dr. G.S. Nienaber in sy tagtigste jaar*. UWK, pp. 105-111.
- Conradie, C.J. 1985. Die normering van Afrikaanse Bybeltaal. In: R.P. Botha en M. Sinclair (reds.). *Norme vir taalgebruik, Spil Plus 10*, Universiteit van Stellenbosch, pp. 464-87.
- Conradie, C.J. 1992. Tempus in Afrikaanse Bybelvertalings. In: *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, 10(2):60-7.
- Conradie, C.J. 1998. Preteritumverlies in vroeë Afrikaans. In: *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 38(1):6-20.
- Conradie, C.J. 2015. The loss of BE as mutative marker in Afrikaans. In Kotin, M.L. & Whitt, R.J. (eds). *To be or not to be? The Verbum Substantivum from Synchronic, Diachronic and Typological Perspectives*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, pp. 251-278.
- Deumert, Ana. 2004. *Language Standardization and Language Change: The dynamics of Cape Dutch*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- De Waal, J.H.H. 1910. *Africander Grammar*. Cape Town.
- Du Toit, S.J. 1897. *Fergelykende Taalkunde van Afrikaans en Engels./ Comparative Grammar of English and Cape Dutch*. Paarl: D.F. du Toit en Co., as faksimilee in Loubser (1980).
- Hoogenhout, C.P. 1975 [1873] *Die Geskiedenis van Josef voor Afirkaanse kinders en huissouwens. In hulle eige taal geskrywe deur Een Vrind*. In Nienaber, P.J (red.). *Josef en Catharina*. Nuwe reeks no. 8 uitgegee deur Human & Rousseau vir die Patriot-Vereniging vir Afrikaanse teksuitgawes van die S A. Akademie vir Wetenskap en Kuns, pp. 55-81.
- Kirsten, Johanita. 2019. *Written Afrikaans since Standardization. A Century of Change*. Lanham, ens.: Lexington Books.
- Loubser, J.E. (red.). 1980. *Eerste beginsels van die Afrikaanse Taal en Fergelykende Taalkunde fan Afrikaans en Engels*. Kaapstad: Tafelberg.
- Ponelis, F.A. 1979. *Afrikaanse Sintaksis*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Ponelis, Fritz. 1993. *The Development of Afrikaans*. Series: Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang.
- Radford, Andrew. 2009. *English Syntax. An Introduction*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Raidt, E.H. 1968. *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*. Kaapstad: Nasou.
- Raidt, E.H. 1991. *Afrikaans en sy Europese verlede*. Kaapstad: Nasou.
- Raidt, E.H. 1994a[1976]. Die herkoms van objekskonstruksies met *vir*. In: Raidt, E.H., *Historiese taalkunde. Studies oor die geskiedenis van Afrikaans*. Johannesburg: Witwatersrand University Press, pp. 116-147.
- Raidt, E.H. 1994b[1976]. Oor die herkoms van die Afrikaans reduplikasie. In: Raidt, E.H. *Historiese taalkunde. Studies oor die geskiedenis van Afrikaans*. Johannesburg: Witwatersrand University Press, pp. 148-160.
- Scholtz, J. du P. 1980. *Wording en ontwikkeling van Afrikaans*. Kaapstad: Tafelberg.

Woordeboeke

- Kruyskamp, C. & De Tollenaere, F. 1950. *Van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse taal*. 's-Gravenhage: M. Nijhoff. [Van Dale]
- Woordeboek van die Afrikaanse taal*. Deel VIII. Stellenbosch: Buro van die WAT. [WAT]